

تبیین و تفسیر معارف قرآنی، از دوران نخستین مفسران اصیل قرآن تا این روزگار، دامن گسترده و هم چنان جایگاهی والا در میراث اسلامی مسلمانان دارد. قرآن که محور دانش و تمدن مسلمانان و وحدت‌بخش هویت جهان اسلام بوده و هست، حجم وسیعی از آموزه‌های مسلمانان را به خود اختصاص داده است. ابواب مختلف علوم قرآن، تفسیر، ترجمه و مباحث متنوع معارف قرآنی در طول تاریخ اسلام رشدی فزاینده داشته است. در سال‌های اخیر، رویکرد وسیع محافل علمی و دانشگاهی به مطالعات قرآنی و قرآن پژوهشی و همچنین مواجهه هوشمندانه نسل حاضر با معارف و آموزه‌های قرآنی در سطوح و لایه‌های گوناگون اجتماع، وظیفه مهمی را پیش روی قرآن‌پژوهان کشور قرار داده است. در این فضا، توجه و اهتمام به تدوین دایرةالمعارف‌ها و فرهنگ‌نامه‌های عمومی و تخصصی قرآنی برای عرضه نوآمد قرآن در سطح جامعه فرهنگی کشور و بر آوردن نیازهای علمی قرآن‌پژوهان کشور امری شایسته و بایسته است. اندکی از این آثار تاکنون پدید آمده است.^۱

پژوهشگران غربی علاوه بر تکنگراری‌های متعدد درباره قرآن (اعم از مقاله و کتاب)، در تدوین دایرةالمعارف‌های قرآنی نیز کوشیده‌اند.^۲ دایرةالمعارف قرآن تحت عنوان انگلیسی (Encyclopaedia of the Qur'an (EQ از جمله آنهاست. این مجموعه که تهیه و تدوین آن تحت سروراستاری

نگاهی به دایرةالمعارف جامع قرآن و مقایسه اجمالی آن با دایرةالمعارف قرآن

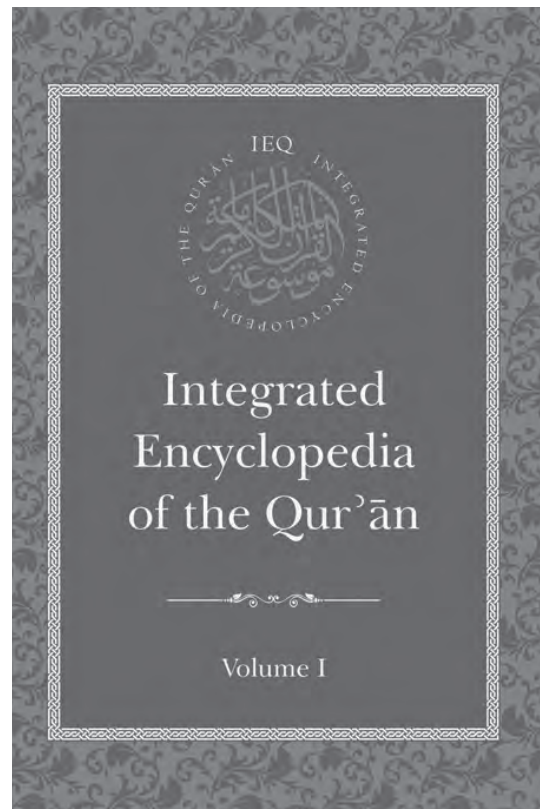
حمید باقری

Encyclopaedia of
the Qur'an

جین دمن مکاولیف، ۱۳ سال به طول انجامید در ۶ مجلد به همت انتشارات بریل در اختیار همگان قرار گرفته است. ۵ مجلد این اثر در ۲۹۱۹ صفحه مشتمل بر مدخل‌های قرآنی و جلد ششم آن در ۸۰۶ صفحه پنج فهرست مختلف شامل نمایه مؤلفان، مدخل‌ها، اعلام، واژگان و عبارات عربی و آیات قرآن را دربرمی‌گیرد.^۳

اثر دیگر دانشنامه‌ای قرآن به زبان انگلیسی دایرةالمعارف جامع قرآن کریم (Integrated Encyclopedia of the Qur'an: IEQ) به زبان انگلیسی است. مظفر اقبال کار نظارت، تهیه، تنظیم و گردآوری این دایرةالمعارف را به عهده دارد. چنانکه گفته شد وی یکی از ناقدان سرسخت دایرةالمعارف قرآن (EQ) است. ضعف‌هایی که او درباره دایرةالمعارف قرآن بیان کرده سبب توجه وی به تدوین دایرةالمعارفی نو با رویکردی کاملاً متفاوت شده است. به گفته دکتر اقبال - سروراستار دایرةالمعارف جامع قرآن - این مجموعه اولین کتاب مرجع در زبان انگلیسی است که بر اساس چهارده قرن فعالیت و تحقیقات مسلمانان در حوزه علوم قرآنی صورت گرفته است.^۴

یک. درباره سروراستار دایرةالمعارف جامع قرآن (IEQ)

مظفر اقبال، پژوهشگر و منتقد اجتماعی - سیاسی پاکستانی از جمله نویسندگان مسلمانی است که با نگارش مقالات و کتاب‌های متعدد به ویژه در رابطه با اسلام و سنت عقلانی در اسلام از جمله سنت علمی اسلام، به نقد پژوهش‌های اسلام‌شناسانه غربیان پرداخته است. او به سال ۱۹۵۴ میلادی در شهر لاهور ایالت پنجاب پاکستان دیده به جهان گشود. او در سال ۱۹۷۹ میلادی زادگاهش را ترک کرد و به کانادا رفت. در سال ۱۹۸۳ دکترای تخصصی خود در رشته شیمی را از دانشگاه ساسکاچوان^۵ کانادا گرفت و به فعالیت‌های علمی - پژوهشی مشغول شد.^۶ اما بعدها مطالعه خود در این رشته را رها کرد و به مطالعه و پژوهش در حوزه قرآن و ارتباط دین با علوم طبیعی بشری پرداخت.

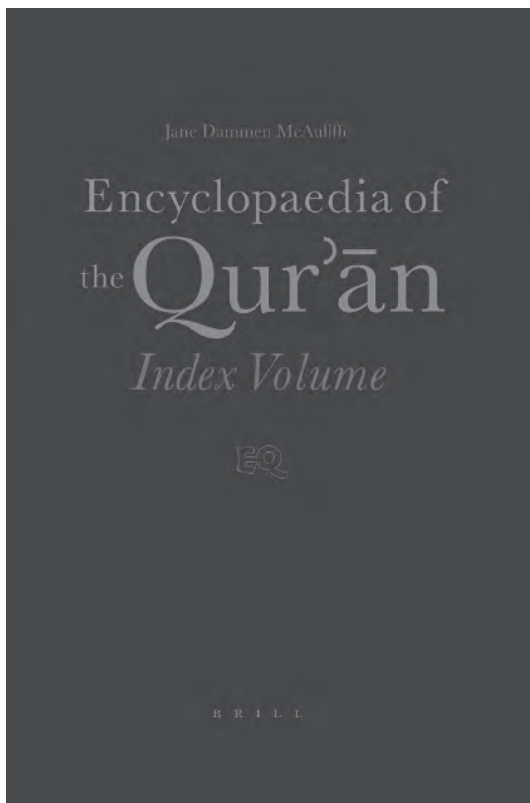
اقبال وی در دانشگاه‌های ویسکانسین مدیسن و مک‌گیل کانادا تدریس و با کمیته همکاری‌های علم و فناوری سازمان کنفرانس اسلامی پاکستان و آکادمی علوم پاکستان همکاری داشته است. او یکی از بنیانگذاران مؤسسه تعلیم و تربیت اسلامی در کاناداست. وی همچنین «مرکز اسلام و علم»^۷ را بنیان نهاد و اکنون خود ریاست آن را بر عهده دارد. دکتر اقبال حدود بیست و یک کتاب ویرایش، گردآوری، ترجمه و حدود یکصد مقاله در موضوعات گوناگون فکری و اعتقادی اسلام منتشر ساخته است. مهمترین فعالیت علمی وی

مظفر اقبال نگرشی تند و نقادانه به پژوهش‌های اسلام‌شناسی غربیان از جمله دایرةالمعارف قرآن (EQ) دارد.^{۱۲} او در مقاله‌ای با عنوان قرآن، خاورشناسی و دایرةالمعارف قرآن لیدن - که نسخه‌ای از آن به فارسی نیز ترجمه شده^{۱۳} - دیدگاه‌های خود را به تفصیل درباره دایرةالمعارف قرآن مطرح ساخته است. در آغاز مقاله، اقبال به شکل تاریخی از صدر اسلام و برخی منازعه‌های بین ادیانی میان اسلام، مسیحیت و یهودیت سخن گفته است. اصلی‌ترین تمرکز اقبال در این کتاب درباره ادبیات آثار قرآنی است که آن را به چهار بخش تقسیم می‌کند: (الف) آثار تفسیری مؤمنان؛ (ب) نگاه‌های جدلی کفار؛ (ج) آثار خاورشناسی که برای تمایز اظهارات خود از آثار جدلی تلاش کرده‌اند؛ (د) آثار دانشگاهی معاصر درباره قرآن با ادعاهای شاخص پژوهشی واقع‌نگر و بی‌طرفی آنها.^{۱۴} پس از آن، اقبال رفته رفته مقصود اصلی خود در بخش سوم را در بررسی دایرةالمعارف قرآن (EQ) به عنوان یکی از بزرگترین پروژه‌های اسلامی در غرب ادامه می‌دهد.

اقبال که خود سردبیر مجله اسلام و علم^{۱۵} - به زبان انگلیسی - و نیز سروراستار دایرةالمعارف جامع قرآن^{۱۶} است، به منظور اثبات ملاحظات انتقادی خود میان خاورشناسان، دانشگاه، دین و تمدن غرب از عصر تاریکی به عصر مدرن ارتباط برقرار کرده است. وی همچنین با اشاره به یادداشت‌های

در زمینه اسلام و علم، اسلام و غرب و تاریخ علم در اسلام است. او در زمینه رابطه دین و علم، کتاب مشهور اسلام و علم^۸ را به رشته تحریر درآورد. اثر دیگرش همکاری در گردآوری و ویرایش مقالات کتاب فلسفه علم و دین در اسلام و مسیحیت است که این کتاب نیز به فارسی ترجمه شده است.^۹ گفتگوهای دکتر اقبال با دکتر سید حسین نصر در اثر دیگری با عنوان علم و اسلام به چاپ رسیده است که برگردان آن به فارسی نیز به منتشر شده است.^{۱۰} چالش‌های فراروی غرب و مسلمانان مجموعه سخنرانی‌های مظفر اقبال است که به همت انتشارات بوستان کتاب قم در سال ۱۳۸۷ش به زبان فارسی در ۱۲۰ صفحه قطع شومیز انتشار یافته است. برخی دیگر از آثار وی عبارتند از: بهداشت و تاریخچه پزشکی جهان اسلام (۱۹۹۳م)، راهبرد ممکن برای انرژی‌های ترکیبی در جهان اسلام (۱۹۹۴م)، به سوی فهم قرآن (۲۰۰۰م)، و خدا، حیات و کیهان: دیدگاه‌های اسلام و مسیحیت (۲۰۰۲م). دکتر اقبال افزون بر پژوهش‌هایش در حوزه فرهنگ اسلامی، دستی در ادبیات و داستان‌نویسی نیز دارد که بیشتر آنها در نشریات ادبی پاکستان، کانادا و آمریکا به چاپ رسیده است.^{۱۱}

دو دیدگاه مظفر اقبال درباره دایرةالمعارف قرآن (EQ)

محمد حسن عسکری (۱۹۱۹-۱۹۷۸م) بر این باور رفته است که بیشتر مقالات دایرةالمعارف قرآن (EQ) با تکیه بر گمراهی نوشته شده‌اند.^{۱۷}

او ادعای بی طرفی و دقت علمی این دایرةالمعارف را مخدوش می‌سازد و در این باره از نمونه‌هایی یاد می‌کند. در ادامه به تحلیل آماری نویسندگان مقالات می‌پردازد. به باور وی این که از دویست و هفتاد و هشت نویسنده این دایرةالمعارف تنها ۲۰٪ مسلمان هستند و تمام نویسندگان از طیف خاصی از مسلمانان و شرق‌شناسان انتخاب شده‌اند که معمولاً متن قرآن را بشری می‌دانند و در پی تفسیر تاریخی آن برمی‌آیند امری درخور تأمل است.^{۱۸} همچنین وی در پایان اشکالاتی را در مورد منابع دایرةالمعارف مطرح کرده، به عدم اصالت برخی از منابع و انتخاب مدخل‌ها نیز خُرده می‌گیرد، مانند این که چرا در مورد «الله» مدخل ندارد، اما یک مدخل به ادبیات آفریقا (African Literature) اختصاص یافته است.^{۱۹}

سه. نگاهی به دایرةالمعارف جامع قرآن کریم (IEQ)

نظر به اشکالاتی که مظفر اقبال متوجه دایرةالمعارف قرآن (EQ) می‌دانست خود تدوین دایرةالمعارفی که اولاً جامعیت داشته و ثانیاً با نگرشی مؤمنانه به قرآن خالی از ضعف‌های دایرةالمعارف قرآن باشد دست به تدوین دایرةالمعارفی در این زمینه زد و آن را دایرةالمعارف جامع قرآن نام نهاد. انتشار این دایرةالمعارف در ۷ مجلد و مشتمل بر تقریباً ۷۰۰ مدخل طرح‌ریزی شده است.^{۲۰} نخستین مجلد این دایرةالمعارف در ژانویه ۲۰۱۳ میلادی در ۴۰۹ صفحه به چاپ رسیده و دیگر مجلدات آن نیز در آینده‌ای نزدیک منتشر خواهد شد.^{۲۱} او در دیباچه این جلد، دغدغه و ضرورت تدوین آن را بیان کرده است. به گفته او، پاسخ به نیازهای جمعیت فراوان مسلمانان ناآشنا یا کم‌آشنا با زبان عربی - که بیشتر منابع اصیل آشنایی با قرآن به زبان عربی‌اند - در حوزه مطالعات قرآنی، تهیه دایرةالمعارفی به زبان انگلیسی و مطابق با باورهای مؤمنانه اسلامی را ضروری می‌نماید.^{۲۲} او در دو بخش بعدی دیباچه، به تصویر غیرمسلمانان از قرآن و مطالعات دانشگاهی آنها در زمینه قرآن پرداخته و به برخی ضعف‌هایشان اشاره‌ای گذرا کرده است.^{۲۳}

درباره روش انتخاب مداخل و مطالب در مقدمه چنین آمده است که با وجود مواد فراوان در زمینه قرآن، تولید متنی سازوار با الگوهای دانشنامه‌ای و نیز یافتن جایگاه مناسب از سوی این مجموعه در موضوع خود ضروری می‌سازد تا دایرةالمعارف جامع قرآن دامنه خود را به حوزه‌های خاص از سنت اسلامی محدود نماید. این مجموعه مبتنی بر نگرش‌های تفسیری اهل سنت - و نه شیعه - است و در مواضع اختلافی میان مذاهب مختلف کلامی - فقهی اسلامی، اولویت را به اندیشه‌های اشاعره و آرای مذاهب چهارگانه مشهور فقهی داده است. بر این اساس هیچ توجهی به آثار قرآنی غیرمسلمانان در مطالب آن نشده است.^{۲۴} بدین ترتیب می‌توان گفت که نگرش حاکم بر مطالب مدخل‌های این دایرةالمعارف برگرفته از آموزه‌های اسلام سنی

است.

ظاهراً تخصص علمی مظفر اقبال در رشته شیمی، در گزینش مدخل‌های این دایرةالمعارف بی‌تأثیر نبوده است. شاهد روشن این سخن، مدخل «Atom» (اتم) است که عبارت پس از آن در داخل پرانتز (dharra, [ذره]) نشان می‌دهد که عنوان «اتم» معادل مفهوم قرآنی «ذره» قرار گرفته است. صرف نظر از درستی یا نادرستی تفسیر این مفهوم قرآنی به «اتم» - که در دانش تجربی امروزی به عنوان واحد تشکیل دهنده تمام مواد یا تک تک عناصر شیمیایی که با یک هسته مرکزی محاطه شده با ابر الکترونی دارای بار منفی شناخته می‌شود - انتخاب آن به عنوان نام مدخل را میتوان تعلق خاطر سرویراستار به سوابق علمی خود تعبیر کرد.

ارائه نسخه الکترونیکی همین دیباچه به زبان‌های عربی، اردو، ترکی و اندونزیایی علاوه بر نسخه انگلیسی آن،^{۲۵} نشان از ارائه نسخه‌هایی از دایرةالمعارف جامع قرآن به این زبان‌ها دارد.

بنا بر آنچه در سایت این دایرةالمعارف آمده،^{۲۶} نگارش تقریباً ۵۸۹ مدخل این دایرةالمعارف که به ترتیب الفبایی منظم شده‌اند - مشتمل بر همه مفاهیم، وقایع، اشخاص، مکان‌ها و چیزهایی که در قرآن ذکر شده - از چهار مرحله مشخص زیر پیروی می‌کند:

مرحله اول:

جستجوی همه آیات مربوط به موضوع.
ترسیم نقشه ذهنی برای تعیین طیف وسیعی از مفاهیم / ابعاد.

دسته‌بندی آیات تحت عنوان اصلی.

ترسیم ساختار مفهومی مدخل بر اساس عناوین به دست آمده در شماره ۳، ارسال آن طرح کلی به آدرس contribute@iequran.com.

مرحله دوم:

بازبینی طرح ارسالی بوسیله سه بازبین طی ۷ روز پس از دریافت آن.

اعمال محذوفات/افزوده‌ها/تغییرات پیشنهادی بازبین‌ها در طرح کلی مقاله از سوی مؤلف و ارائه مجدد ساختار/طرح کلی نهایی (معمولاً طی ۳ روز).

مرحله سوم:

ثبت قرارداد میان مرکز «اسلام و علم» (CIS) و مؤلف (مؤلفان) و تعیین موعد تحویل مقاله.

مرحله چهارم:

رعایت دقیق دستورالعمل نگارش مقاله^{۲۷} از سوی مؤلف در طول تألیف متن. دایرةالمعارف جامع قرآن (IEQ) به شدت منبع محور، کاملاً ارجاعی و عمیقاً متکی بر منابع دست اول است. لطفاً برای نمونه‌هایی از مقالات مورد تأیید نکت:

<http://www.iequran.com/project/fullentries.php/volume>

چنانچه مقاله‌ای به موقع یا زودتر از موعد برسد، بی‌درنگ در جریان متن دایرةالمعارف جامع قرآن قرار می‌گیرد و وارد

مدخل بزرگ (Major با حرف مخفف Mj): شامل
 ۶/۰۰۰-۱۰/۰۰۰ کلمه.
 مدخل متوسط (Medium با حرف مخفف Md): شامل
 ۴/۰۰۰-۵/۵۰۰ کلمه.
 مدخل کوچک (Minor با حرف مخفف Mi): شامل
 ۲/۵۰۰-۳/۰۰۰ کلمه.
 مدخل کوتاه (Short با حرف مخفف Sh): شامل ۱۰۰-
 ۲/۰۰۰ کلمه.

جلد نخست مجموعه مشتمل بر مدخل‌هایی از حرف
 انگلیسی A و بعضی مدخل‌های حرف B است (A-BeA).
 چنانکه از فهرست مدخل‌های این جلد - که در ادامه خواهد
 آمد - برمی‌آید، چنین مدخل‌ها تابع روش متداول همه
 دایرةالمعارف‌های امروزی به ترتیب الفبایی است، جز آنکه دو
 مدخل «Allah» (الله) و «Ahmad» (احمد) به دلیل جایگاه
 خاصشان در اسلام و قرآن مقدّم شده‌اند.^{۳۶} این جلد با مدخل
 «Beautiful Names of Allah» (أسماء الحسنی) پایان
 می‌پذیرد.

چرخه زیر می‌شود:
 مؤلف < بازخوانی > تجدید نظر و ارسال مجدد توسط
 مؤلف < بازخوانی توسط همکاران ویراستار > ویرایش
 متنی < ویرایش زبانی > مؤلف
 نگاه آخر نویسنده پس از ویرایش زبانی.
 حروفچینی متن و دریافت نسخه نهایی توسط مؤلف.
 علاوه بر مظفر اقبال، محققانی همچون احمد عبدالرحمان
 (Okvath Csaba)،^{۳۸} زکریا الخطیب،^{۳۹} عاصم علی رشید،^{۴۰}
 بسیط کریم اقبال،^{۴۱} محمد عیسی ولی^{۴۲} و نصیر احمد^{۴۳} به عنوان
 ویراستار علمی با دایرةالمعارف جامع قرآن همکاری دارند.^{۴۴}
 همچنین عاصم علی، فاطمه احمدشاه، جبریل فؤاد حدّاد، محمد
 مُشتاق، محمد عُمر و سهیل لاهیر نیز با این مجموعه در قالب
 نویسنده همکاری می‌کنند.
 مدخل‌های دایرةالمعارف جامع قرآن به لحاظ حجم واژگانی
 به پنج بخش تقسیم می‌شود:^{۴۵}
 مدخل خاص (Special با حرف مخفف Sp): شامل
 ۱۰/۰۰۰-۱۵/۰۰۰ کلمه.

در زیر فهرست کاملی از این ۴۷ مدخل ارائه می‌شود:^{۳۷}

عنوان فارسی	عنوان انگلیسی	عنوان فارسی	عنوان انگلیسی	عنوان فارسی	عنوان انگلیسی
ورید	Artery and Vein	زراعت	Agriculture (Zirā'a)	الله	Allāh, Most High
ضلالت	Astray (Zāll)	علقه	'Alaqa	احمد (ع)	Ahmad, upon him peace
اتم (نزه)	Atom (Dharra)	عهد	Alliance and Treaty ('Ahd; 'Aqd; Aymān; Dhimma; Hilf; Mithāq)	استطاعت	Ability (Istiṭā'a)
اولو الامر	Authority(ies) (Sulṭān, Ulū Al-Amr)	صداقت	Almsgiving (Ṣadaqa)	غسل	Ablution (Ghusl, Wudū', Tayammum)
بخل	Avarice and Greed (Bukhl, Hirṣ, Shuhh)	فرشته	Angel(S) (Malak, Malā'ika)	خانه	Abode (Dār)
خشية الله	Awe of Allah (Khashyat Allah)	خشم	Anger (Ghadab, Ghayz, Sakhat)	تسخ	Abrogation (Naskh)
ایوب (ع)	Ayyūb, Upon Him Be Peace	حیوانات	Animals (Dābba, Dawābb)	زهد	Abstinence (Zuhd)
آزر	Āzar	مُبهمت	Anonymous Mentions (Mubhamāt)	ابو بکر	Abū Bakr, May Allah Be Well-Pleased With Him
بابل	Bābil (Babel)	انصار	(Al-)Anṣār	ابولهب	Abū Lahab
غیبت	Backbiting (Ghība)	رَدّه	Apostasy (Ridda)	اكتساب	Acquisition (Kasb)
بدر	Badr	قدر	Apportionment (Qadr, Taqdīr)	عد	'Ād
بَعْل	Ba'L	مسجد الاقصی	(Al-)Aqṣā Mosque	آدم (ع)	Ādam, Peace Be Upon Him
بزرخ	Barzakh	عربی	Arabic	پنیرش	Adoption
بِسْمَلَه	Basmala (Theonymic Invocation)	عرفت	'Arafat	زنا	Adultery and Fornication (Zina)
اسمای حسنی	Beautiful Names of Allah (Asmā' Al-Husna)	حکمت	Arbitration (Tahkīm)	نصیحت	Advice (Naṣīha)
		کشتی نوح	Ark (Fulk, Safīna)	تعذی	Aggression ('Adā', I'tidā')

Brother and Brotherhood (Akh, Ikhwān, Akhawāt)	اخوت	Conquest (Fath)	پیروزی (فتح)	Despair (Yas, Qunūt)	ناامیدی
Burial (Iqbār, Muwārāt)	خاکسپاری	Consecration of Animals (Q :)	حرمت حیوانات	Dhūl-Kifl	ذو الکفل
Buying and Selling (Bay', Shirā)	خرید و فروش	Consultation (Shūra)	شورا	Dhūl-Qarnayn	ذو القرنین
Caliph (Khalīfa)	خلیفه	Contracts (Uqūd)	عقود	Dialogues in the Quran (Munajat Al-Quran)	گفتگو در قرآن
Calf of the Children of Isrāil (Ijl)	گوساله بنی اسرائیل	Contemplation (Tafakkur, Tadabbur)	تفکر	Difficult Passages of the Quran (Mushkil Al-Quran)	مشکل القرآن
Call to Prayer (Adhān, Iqāma)	اذان و اقامه	Contentment (Ridwan, Rida, Yarda)	رضایت	Disbelief and Doubt (Kufr Billah, Shakk, Rayb)	کفر و تردید
Calling to Allah (Da'wa)	دعوت به خدا	Controlling Anger (Kazīm, Kazama Al-Ghayz)	کظم غیظ	Disbeliever(S) (Kafirūn, Kuffār)	کفر
Calumny (Buhtān)	بُهتان	Conveying the Message (Balagh)	ابلاغ رسالت	Disciples of 'Īsa, Upon Him Peace (Hawariyyūn)	حواریون
Canonical Readings (Qirāāt)	قرائات	Cooperation (Ta'awun)	تعاون	Disobedience (Fusūq, 'Isyan)	فسوق / عصیان
Captives (Asīr, Asārā)	اسیر	Corruption (Fasad, Fisq, 'Anat)	فساد	Divine Decree (Qada and Qadar; Amr Allah)	قضا و قدر
Caravan (Qāfila, Sayyāra)	قافله	Cosmology	کیهان شناسی	Dowry (sadaq, Ajr)	مهریه
Carrion (Mayyita)	مُردار (میته)	Count(Ing) (Adad, Hisab)	شمردن	Dreams and Their Interpretation (Ruya, Ta'bir Al-Ruya)	رویا و تعبیر خواب
Cattle (An'ām)	انعام	Covenant (Mīthaq)	میثاق	Drowning (Gharq)	غرق شدن
Cave (Ghār)	غار	Cow (Baqara)	گاو		
Chamber(S) (Hijr, Hujurāt)	حجر (حجرات)	Creation (Khalq, Takwīn)	خلقت		

جلد سوم: حروف D تا H؛ شامل مدخل‌های شماره ۱۵۴ «Ear(s)» (اُذن) تا مدخل شماره ۲۶۴ «Hypocrisy and Hypocrites» (نفاق، منافقون).^{۳۹}

عنوان فارسی	عنوان انگلیسی	عنوان فارسی	عنوان انگلیسی	عنوان فارسی	عنوان انگلیسی
هدایت	Guidance and misguidance (huda, dalal, ghay, sirat mustaqīm, hudan mustaqīm, istaqama)	گوش	Fatigue (nasab, sina, lughūb)		Ear(s) (udhun)
حدیث و قرآن	Hadīth and the quran (al-hadīth wal-quran)	زمین	Fear (khawf, hidhr; ishfaq; rahaba; faza'; ru'b, waja)	ترس	Earth (ard, sahira)
حج	Hajj (hajj)	شرق و غرب	Feet (qadam, aqdam, rijl, arjul)	پا	East and west (mashriq, maghrib)
هلمان	Haman	زینت	Felicity and wretchedness (sa'ada, shiqwa)	سعادت و شقاوت	Embellishments (zukhruf, zīna)
دست	Hand(s) (yad, aydī)	خسوف	Fig(s) (tīn)	انجیر	Eclipses (kusūf, khusūf)
دست خدا (ید الله)	Hand of Allah (yad Allah)	آموزش	Fir'awn	فرعون	Education (allama, anbata)
حنیف و حنفا	Hanīf and Hunafa	مصر	Fire, firebrand, torch (nar, qabas, shihab)	آتش	Egypt (misr)
شادی و غم	Happiness and sadness (farah, huzn)	انتخاب	Fish	ماهی	Election (istifa, ijtiba)

Enmity and enemies (adawa, 'udwan, a'da)	عداوت و دشمن	Food and drink (ta'am, sharab; it'am)	خوراکی و نوشیدنی	Harmony and balance (i'tidal, wasatiyya)	اعتدال
Enormities (kabair)	گناهان کبیره	Fools (sufaha)	سُفهاء	Harūn (aaron)	هارون
Enumerating divine favors (add ni'mat Allah)	شمارش نعمت‌های الهی	Footstool (kursī)	کرسی	Harūt and marūt	هاروت و ماروت
Envy (hasad)	حسادت	Foreign words of the quran (al-musta'rab)	واژگان دخیل قرآن	Hawwa (eve)	حوّا
Eternity (khalūd, abad, azal, sarmad)	جاودانگی	Forgetfulness (nisyan)	فراموشی	Health and sickness (salih, harid, marid)	سالم و بیمار
Ethics	اخلاص	Forgiveness and forbearance (ghufrān, maghfira, 'afw, safh, istighfar)	بخشش (غفران)	Hearing and deafness (sam', summ)	شنوایی و ناشنوایی
Etiquette with the quran (adab hamalat al-quran)	آداب حاملان قرآن	Friday (jumu'a)	جمعه	Heart (qalb, fuad, sadr, basīra)	قلب
Etiquettes (adab 'amma)	آداب معاشرت	Friends and friendship (waliy, walaya)	دوست و دوستی	Heedlessness (ghafla)	غفلت
Evening (asīl, 'ashiyya, maghrib, ana al-layl)	عشاء	Friends of Allah (awliya Allah)	اولیای خدا	Heights (a'raf)	اعراف
Excellence (ihsan)	احسان	Freedom and emancipation (hurr, tahrīr, i'taq, fakku raqaba)	آزادی	Hell (jahīm, jahannam, nar, sa'īr, saqar)	جهنّم (دوزخ)
Exegesis (tawīl) of the quran—i (from the beginning up to al-Tabarī)	تفسیر قرآن 1 (از آغاز تا عصر طبری)	Frogs (difda')	قورباغه	Hell (jahīm, jahannam, nar, sa'īr, saqar)	آخرت
Exegesis of the quran—ii (from al-Tabarī to ibn kathīr)	تفسیر قرآن 2 (از عصر طبری تا ابن کثیر)	Fruits	میوه	Hiding knowledge (katama)	کتمان علم
Exegesis of the quran—iii (from ibn kathīr to the mid-twentieth century)	تفسیر قرآن 3 (از عصر ابن کثیر تا میانه سده بیستم میلادی)	Fulfilling contracts (wafa bil-uqūd)	وفای به عقود	Highest places (illiyūn)	علیون
Exegesis of the quran—iv (from the mid-twentieth century to the present)	تفسیر قرآن 4 (از میانه سده بیستم تا حال حاضر)	Gambling (maysir)	قمار	Hijra	هجرت
Exegesis of the quran in farsi	تفسیر قرآن به زبان فارسی	Garden (janna)	بهشت	Holy spirit (rūh al-quḍus)	روح القدس
Exegesis of the quran in the malay-islamic world	تفسیر قرآن به زبان مالایی	Garments (libas, thiyab, hilya)	لباس	Homosexuality	همجنسگرایی
Exegesis of the quran in urdu	تفسیر قرآن به زبان اردو	Gate (bab)	دروازه	Honey (asal)	عسل
Exegesis of the quran in other muslim languages (turkish-african languages-albanian...)	تفسیر قرآن به سایر زبان‌های اسلامی (زبان‌های ترکی، آفریقایی، آلبانیایی و ...)	Gender relations (al-rijal wal-nisa)	روابط جنسی	Hope (raja, tama', amal)	امید و آرزو
Exhortations (iza, maw'iza)	نصیحت	Generosity (ikram, in'am)	اکرام	Horses and cavalry (khayl, safinat al-jiyad, ribat al-khayl, 'adiyah, mūriyat, mughīrat)	اسب و سوار نظام

Expiation (kaffara)	کفاره	Geography of and in the quran	جغرافی در قرآن	Houris (hūr)	حوری
Eyes and eyesight (ayn, 'aynayn, basar, absar)	چشم و بینایی	Glad tidings and warnings (bushra, nudhur)	بشارت و تنذیر	House of 'imran (al 'imran)	آل (خاندان) عمران
Face (wajh)	صورت (وجه)	Glorification (tasbīh)	تسبیح	Hūd, upon him peace	هود (ع)
Face of Allah (wajh Allah)	وجه الله	Glorious station (maqam mahmūd)	مقام محمود	Humans (banū adam)	انسان (فرزندان آدم)
Failure (khayb, khusran, hubūt al-amal)	ناکلی	Gold and silver (dhahab, wariq, fidda, hulī)	طلا و نقره	Humility (khushū', dhull)	خشوع
Falsehood (kadhib, iftira, batil, ifk, taqawwal)	دروغ	Gossip (hamz, lamz, namīma)	سخن چینی	Hunayn	حُنین
Family and household (ahl)	خانواده	Gratitude (shukr)	شکر	Hunting and game (sayd, sayd al-bahr, hūt)	شکار
Family of the prophet (ahl al-bayt)	خاندان پیامبر (اهل بیت)	Grave (qabr, ajdath)	قبر	Hypocrisy and hypocrites (nifaq, munafiqūn)	نفاق
Famine (masghaba, jū', sana)	قحطی	Greetings (tahiyya)	درود		
Farewell pilgrimage (hijjat al-wada')	حجّة الوداع	Guardianship (kafala, wilayat 'adl)	قیمومیت		
Fasting (sawm)	روزه	Guest and hospitality (dayf)	مهمان‌نوازی		

جلد چهارم: حروف I تا O؛ شامل مدخل‌های شماره ۲۶۵ «Idle Speech» (لغو) تا مدخل شماره ۳۸۰ «Orphans»

(یتیم، یتامی).^{۴۰}

عنوان فارسی	عنوان انگلیسی	عنوان فارسی	عنوان انگلیسی	عنوان فارسی	عنوان انگلیسی
میکائیل (ع)	Mika'īl, upon him peace	کعبه	Ka'ba	لغو (سخن بیهوده)	Idle speech (laghw)
سنگ	Minerals (hajar, ma'adin)	خضر	Khidr	ابراهیم (ع)	Ibrahīm, upon him peace (abraham)
معجزات	Miracles (mu'jizat)	قتل	Killing (qatl)	بیت و بُت‌پرستی	Idols and idolatry (asnam, awthan, jibt, taghūt)
معجزات پیامبر اسلام (علیه الصلوٰة و السلام)	Miracles of the prophet, upon him peace and blessings	مُلک	Kingdom and kings (mulk, mulūk, malakūt)	ادریس (ع)	Idrīs, upon him peace
استهزاء	Mockery (huzuw, sukhr)	علم	Knowledge (ilm, ma'rifa)	جهل	Ignorance (jahl)
اسوه حسنه	Model of excellence (uswatun hasana)	چراغ	Lamp (siraj)	الیاس (ع)	Ilyas, upon him peace (elijah)
اعتدال	Moderation and the middle path (wasatiyya)	کلام	Language and speech (kalam, lisan)	عصت پیامبران	Infallibility of prophets (ismat al-anbiya)
رهبانیت	Monasticism and monks (rahbaniyya, qissīsiyya)	روز واپسین	Last day (yawm al-akhar)	کفران نعمت	Ingratitude (kufr al-ni'ma)
ماه	Moon (qamar)	خنده و گریه	Laughter and weeping (dahik, buka)	ارث	Inheritance and patrimony (mīrath, turath)
مسجد	Mosque (masjid)	شریعت	Law (shir'a, sharī'a)	اعجاز	Inimitability of the quran (i'jaz)

Injīl (evangel)	انجيل	Lawful and unlawful (halal, haram)	حلال و حرام	Mother of mūsa (umm mūsa)	ام موسى
Injustice (zulm, tughyan)	ظلم	Legal punishments (hudūd, ta'zīr)	حدّ	Mountains (jibal)	جبال (كوهها)
Innate nature (fitra)	فطرت	Legal responsibility (taklīf)	تكليف	Muhajirūn	مهاجرون
Innovation (bid'a)	بدعت	Lessons of history (ibra)	عبرت	Muhammad, upon him blessings and peace	محمد (عليه الصلوة و السلام)
Insolence and obstinacy (anīd)	سرکشى و سرسختى	Life (īsha, ma'ash, ma'īsha, hayawan)	زندگى	Muhkam and mutashabih verses	آيات محکم و متشابه
Inspiration (ilham)	الهام	Life of this world (hayat al-dunya)	زندگى دنيوى	Mūsa, upon him be peace (moses)	موسى (ع)
Interpretation (tawīl)	تأويل	Light (nūr, dawa)	نور	Music and musical instruments (samada, lahwa al-hadīth)	موسيقى
Intellect (aql, lubb)	عقل	Loan (qard)	قرض	Mute (abkam, bukm)	گنگ
Intention (niyya)	نيت	Lordship (rubūbiyya)	ربوبيت	Myths and legends (asafir)	اسطوره
Intercession (shafa'a)	شفاعت	Loss (naqs, khasar)	خسارت	The name, the naming, the named (ism, tasmīya, musamma)	اسم
Intoxicants (khamr)	مُسكرات	Love, desire, and lust (wudd, hubb, hawa)	دوستى و محبت	Names of the quran	اسامى قرآن
Iram	إرم	Luqman	لقمان	Neck ornaments (qalaid)	گر دنيبد
Iron (hadīd)	آهن	Lūt, upon him peace (lot)	لوط (ع)	Neighbors and neighborhood (jar, jīwar)	همسايه
'Isa, upon him peace (jesus)	عيسى (ع)	Madina	مدينه	Night and day (al-layl wal-nahar)	شب و روز
Ishaq, upon him peace (isaac)	اسحاق (ع)	Madyan	مدين	Night journey and ascension (al-isra wal-mi'raj)	معراج
Islam	اسلام	Magic (sihr)	سحر	Night of qadr (laylat al-qadr)	شب قدر
Isma'īl, upon him peace (ishmael)	اسماعيل (ع)	(al-)majūs (zoroastrians)	مجوس (زرتشتيان)	Nimrūd	نمروذ
Israelite accounts (isra'iliyyat)	اسرائيليات	Makka	مکه	Nūh, upon him peace (noah)	نوح (ع)
Israfil, upon him peace	اسرافيل (ع)	Manifest and hidden (shahada, zahara, batana, ghayb)	غيب و شهود	Numbers and enumeration ('add, 'adad)	عدد
Jahiliyya	جاهليت	Marriage and divorce (nikah, zawaj, talaq, li'an, zihar, khul')	ازدواج و طلاق	Oaths (qasam, yamīn)	قسم (سوگند)
Jalūt (goliath)	جالوت	Martyrdom and martyrs (shahada, shuhada)	شهادت و شهدا	Obedience (ta'a)	طاعت
Jibrīl, upon him peace (gabriel)	جبريل	Maryam (mary)	مريم	Occasions of revelation (asbab al-nuzūl)	اسباب نزول
Jihad	جهاد	Mash'ar al-haram	مشعر الحرام	Oceans (bahr, bihar)	دریا
Jinn	جنّ	Masjid al-haram	مسجد الحرام	Old age (haram, ardhal al-umur, 'ajz, shaykhūkha)	پیری
Jizya	جزیه	Medicine (shifa, tibb)	شفا	Olive(s) (zaytūn)	زیتون
Judgment (hukm, dīn, hisab, ray etc)	قضاوت	Men (rijal)	مردان	Opening letters (hurūf muqatta'at)	حروف مقطعه
[the] just (al-abrar, siddiqūn, salihūn)	نيکان	Menstruation (hayd)	حيض	Oppressed of the earth (mustad'afūn)	مستضعفان

Justice (adl, qist)	عدالت	Mercy (rahma)	رحمت	Oppression (baghī, 'ulūw, rahaq)	بغی
				Order of sūras (tartīb al-suwar)	ترتیب سور
				Orphans (yatīm, yatama)	یتیم

جلد پنجم: حروف P تا SO؛ شامل مدخل‌های شماره ۳۸۱ «Pairs» (آزواج، زوجه) تا مدخل شماره ۴۸۷ «Soul» (نفس).^{۴۱}

عنوان فارسی	عنوان انگلیسی	عنوان فارسی	عنوان انگلیسی	عنوان فارسی	عنوان انگلیسی
حَرَم	Sacred precincts (haram)	قارون	Qarūn (korah)	زوج‌ها	Pairs (azwaj, zawj)
صفا و مروه	Safa and marwa	قبله	Qibla	امثال قرآن	Parables of the quran (amthal al-quran)
صالح (ع)	Salih, upon him peace	زلزال	Quakes and disasters (zalazil, masaib)	بهشت	Paradise(s) (janna, jannat, firdaws, 'adn, khuld, mawa)
سامری	Al-samirī	قرآن	(al-) Qur'ān	والدین	Parents (walidan, abawan)
شیطان	Satan(s) (shaytan, shayfīn)	قرآن و تاریخ	The quran and history (tarīkh)	امت‌های پیشین	Past nations (al-umam al-khaliya)
میزان	Scale (mizan)	قرآن و طبیعت	The quran and the natural world	راه	Path (minhaj, sabīl, sharī'a, shir'a, sirat, sunna)
علماء	Scholars (ulama)	قرآن و علم	The quran and science	راه الهی	Path of Allah (sabīl Allah)
علم تجوید	Science of quranic recitation (ilm al-tajwīd)	احکام القرآن	Quranic rulings (ahkam al-quran)	صلح	Peace (sulh, salam, musalama)
علوم قرآن	Sciences of the quran (ulūm al-quran)	قریش	Quraysh	قلم و کتابت	Pen and writing (qalam, kitab)
رسم الخط قرآن	Script of the quran (rasm al-quran)	رب	Rabb	مردم	People (nas, qawm, malaa)
مکر	Secret plot(s) (makr, kayd)	احبار	Rabbis (ahbar)	اهل کتاب	People of the book (ahl al-kitab)
استعاذه	Seeking refuge in Allah (isti'adha)	الرحمن	Al-rahman	اصحاب کهف	People of the cave (ahl al-kahf)
بنیابی و نیبایی	Seeing and blindness (basar, 'ama, 'umyun, raya al-ayn)	باران	Rain (matar, ghayth)	اصحاب فیل	People of the elephant (ashab al-fil)
احرف سبعة	Seven modes (hurūf sab'a)	رمضان	Ramadan	اصحاب رَمَن	People of al-rass (ahl al-rass)
سایه	Shade (zill, zilal)	غریب القرآن	Rare words of the quran (gharīb al-quran)	اهل الذکر	People of the remembrance (ahl al-dhikr)
سفینه	Ships, boats and sailing (fulk, safinā)	قرانت	Reading and recitation (qīraa, tala, tilawa, rattil, tartīl, yatlū(n))	اولو الالباب	People of wisdom (ulū al-albab)
شعیب (ع)	Shu'ayb, upon him peace	قُرَا	Reciters of the quran (qurra)	اصحاب اخنود	People of ukhdūd
آیات الهی	Signs of Allah (ayat)	اصلاح	Reform (islah)	شهادت دروغ	Perjury (hinth, qawl al-zūr)
گناه	Sin (ithm, dhanb...)	دین	Religion (dīn)	صبر	Perseverance, patience and fortitude (sabr)
اخلاص	Sincerity (ikhlas)	عفو (حطه)	Remission/unburdening (hitta)	پارس	Persia (faris)
خواهر	Sister (ukht)	نکر	Remembrance and reminder of Allah (dhikr, dhikra)	ارکان اسلام	Pillars of Islam (arkan al-islam)

Plants and vegetation (nabat)	گیاهان	Repentance (tawba, inaba, ikhbat)	توبه	Sky (sama)	آسمان
Play and distraction (la'ib, lahw)	لهو	Respite (amhala, ajal)	امهل	Slaves and slavery	برده و بردداری
Pleasure (mata', tamattu')	لذت	Resurrection (qiyama)	قیامت	Slave(s) of Allah (abd, 'ibad Allah)	بنده خدا
Pledge (bay'a)	بیعت	Retreat and seclusion (i'tikaf)	اعتكف	Sleep (nawm, nu'as)	خواب
Poets and poetry (shi'r, shu'ara)	شعر و شعرا	Retaliation (i'tida bil-mithl, qisas, 'adl)	قصاص	Slurs (anbaz)	
Polytheism and polytheists (shirk, mushrikūn)	شرك	Return (ma'ad)	معد	Smoke (dukhan)	دخان
Possessions and property (mal, mata', milk)	اموال	Revelation (wahy, tanzil, nuzul)	وحی	Soothsayers (kahana)	کهنهت
Poverty (faqr, faqa, matraba)	فقر	Reward and punishment (jaza, thawab, ajr, 'iqab, 'adhab)	ثواب و عقاب	Soul (nafs)	نفس
Power (qudra)	قدرت	Rhetoric and eloquence (ilm al-balagha, balaghat al-quran)	بلاغت قرآن		
Praise of Allah most high (hamd)	حمد	Righteousness and virtue (birr, salah)	بِرّ		
Prayer(s) (Salat)	نماز	Rights and claims (huqūq)	حقوق		
Preservation (hifz)	حفظ	Ritual purity and impurity (tahara, najasa, hadath, rijs)	طهارت و نجاست		
Preserved tablet (al-lawh al-mahfūz)	لوح محفوظ	Rivers and springs (anhar, 'ayn, 'uyūn)	نهر (انهار)		
Proof (burhan, hujja, sultan)	برهان	(al-)rūm (byzantines)	الروم		
Promises and threats (wa'd wal-wa'id, mī'ad, maw'ūd)	وعد و وعید	Saba (sheba)	سبأ		
Prophethood (nubuwwa)	نبوت	(al-)Sabi'ūn (sabians)	صابئون		
Protection of the tongue (hifz al-lisan)	حفظ زبان	Sabbath (sabt)	سَبْت (یکشنبه)		
Purification (tazkiya)	تزکیه	Sacred months (ashhur al-hurum)	ماه‌های حرام		

جلد ششم: حروف Sp تا Z؛ شامل مدخل‌های شماره ۴۸۸ «Speech of Allah» (کلام، کلمه الله) تا مدخل شماره ۵۸۹ «Zayd ibn Harithaha» (زید بن حارثه).^{۴۲}

عنوان فارسی	عنوان انگلیسی	عنوان فارسی	عنوان انگلیسی	عنوان فارسی	عنوان انگلیسی
تهجد	Vigil prayer(s) (tahajjud)	زمان	Time (waqt, 'asr...)	کلام الله	Speech of Allah (kalam, kalimat Allah)
فضائل القرآن	Virtues of the quran (fadail al-quran)	زبان	Tongue (lisan)	انفاق	Spending (infaq)
نذر	Vows (nadhr)	تورات	Torah	عنکبوت	Spider (ankabūt)
آب	Water (ma)	تجارت	Trade (tijara, bay')	روح	Spirit (rūh)
عده	Waiting period (idda)	فجور	Transgression (fujūr)	ورزش	Sports
جنگ	War (harb)	آرامش (سکینه)	Tranquility and trembling (sakīna, waja)	تجسس	Spying (tajassus)
سنت الله	Way of Allah (sunnat Allah)	تنزیه و تشبیه	Transcendence and anthropomorphism (tanzīh, taqdīs, tashbīh, tajsīm)	اسراف	Squandering (israf, tabdhīr)

Stars and planets (nujūm, kawakib)	ستارگان و سیارات	Translations of the quran	ترجمه‌های قرآن	Wealth and prosperity (khayr, ghina, na'īm, na'ma)	ثروت
Station of ibrahīm	مقام ابراهیم	Translations of the quran in european languages	ترجمه‌های قرآن به زبان‌های اروپایی	Weapons (asliha)	سلاحه
Subservience (taskhīr)	تسخیر	Translations of the quran in farsi	ترجمه‌های قرآن به زبان فارسی	Weights and measures (mawazin, makayil)	مکیل
Success (falah, fawz)	فلاح	Translations of the quran in urdu	ترجمه‌های قرآن به زبان اردو	Whisperings (waswasa)	وسوسه
Succor (nashr, 'awn, ghawth)	نصرت	Travel, traveler (siyaha, musafir, daraba fil-ard)	سفر	Widows (aramil)	بیوه
Suicide (qatala nafahu)	خونکشی	Tree(s) (shajar)	درخت	Will, want and volition (irada)	اراده
Sulayman, upon him peace (solomon)	سلیمان (ع)	Trials and strife (bala, ibtila, fitna)	بلا	Wills, bequests, directives and divine stipulations (wasiyya)	وصیت
Sun (shams)	خورشید (شمس)	Tribe(s) and confederates (qabail, ahzab)	قبیله و احزاب	Winds (rīh, riyah)	بدها
Supererogatory prayers and deeds (nafl, nafila, nawafil)	نقله	Trinity (qawluhum thalatha)	تثلیث	Wisdom (hikma, fiqh)	حکمت
Supplication and answer (du'a, istijaba)	دعا و استجابات	Troops (jund, junūd, ribbiyyūn/ rubbiyyūn)	سپه	Witness of faith, witnessing and witnesses (shahida, shahada; shuhūd)	شاهد
Suspicion (sū al-zann)	سوء ظن	Trumpet (sūr)	صُور	Wives of the prophet	همسران پینبر
Sūra	سوره	Trust(s) (amanat)	امانت	Womb (rahim, rihm, pl arham)	رحیم
Sustenance (rizq, ta'am, qūt)	رزق	Trust in Allah (tawakkul)	توکل	Women (nisa)	زنان
Syro-palestine (al-sham)	شام	Truth (haqq)	حقیقت	Wonderment (ajab)	حیرت (تعجب)
Table spread (al-maida)	مائدة	Truthfulness (sidq)	صداقت	World (dunya, 'alam, 'alamīn)	دنیا
Talūt (saul)	طلوت	Tubba'	توبه	Worship (ibada, nusuk, tabtīl)	عبادت
Taqwa	تقوا	(al-)tūr	طور	Yajūj and majūj (gog and magog)	یا جوج و ماجوج
Tampering (tahrīf)	تحریف	Uhud	أُحد	Ya'qūb (isra'īl), upon him peace (jacob, israel)	یعقوب (ع)
Tawhīd (tawhīd, tabattul, hanīf, hunafa)	توحید	'umra	عمره	Yahya, upon him peace (john)	یحیی (ع)
Ten nights of dhūl-hijja	ده شب ذی حجه	Understanding (fahm...)	فهم	Al-yasa', upon him peace	یسع (ع)
Testimony (shahada)	شهادت (گواهی)	Unlettered (ummī, ummiyyūn)	أُمّی	Yathrib	یثرب
Thamūd	ثمود	Usury (riba)	ربا	Year (am)	سال
Theft and robbery (sariqa, ghasb)	سرقت	'uzayr	عزیر	Yūnus, upon him peace (jonah)	یونس (ع)
Thing (shay)	شیئی	Veil (khimar, jilbab, hijab)	حجب	Yūsuf, upon him peace (joseph)	یوسف (ع)
Throne of Allah (arsh)	عرش الهی	Verse (aya)	آیه	Zabūr	زبور

Thunder and lightning (al-ra'd, barq)	رعد و برق	Victory (fawz)	فتح	Zakariyya, upon him peace (zachariah)	زکریه (ع)
				Zakat	زکات
				Zaqqūm	زقوم
				Zayd ibn harithaha	زید بن حارثه

جلد هفتم: نمایه‌ها.^{۴۳}

دانشگاهی دیده می‌شود. بنا بر این زمان آن رسیده است تا اثر دایرةالمعارف بزرگی درباره قرآن از سوی خود مسلمانان و بر پایه نگرش اسلامی قرآن به عنوان کلام مقدس خداوند، به زبان انگلیسی و با استفاده از روش‌های علمی قدیم و جدی تدوین شود. دایرةالمعارف جامع قرآن - پس از تکمیل - نه تنها برای مسلمانانی که در کشورهای انگلیسی‌زبان زندگی می‌کنند، بلکه برای غیرمسلمانانی که تمایل به دانستن این امر دارند که مسلمانان خود چگونه درباره کتاب مقدس شان و آموزه‌های آن می‌اندیشند، اهمیت فراوانی خواهد داشت.»

چهار. مقایسه‌ای کوتاه میان دایرةالمعارف قرآن (EQ) و دایرةالمعارف جامع قرآن (IEQ)

در اینجا سعی داریم با مقایسه‌ای کوتاه و گذرا در چند محور مرتبط با جنبه‌های شکلی، ساختاری و محتوایی به نقاط اشتراک

پژوهشگران شناخته‌شده‌ای همچون سید حسین نصر،^{۴۴} حامد الگار،^{۴۵} حمزه یوسف، محمد مصطفی اعظمی، آندرو کالین گو،^{۴۶} ماریا دککه^{۴۷} یادداشت‌های در تأیید این دایرةالمعارف نگاشته‌اند.^{۴۸} سید حسین نصر درباره این مجموعه می‌نویسد: داشتن آثار قرآنی با بالاترین کیفیت - که در دنیای غیراسلامی (به ویژه در غرب) به مثابه اثری دانشگاهی مورد قبول باشد - و از منظر اسلامی بیشترین اهمیت را دارد. این کار ناممکن نیست؛ همانگونه که در خود غرب - که پژوهش‌های سکولار درباره دین، ابزاری برای سکولارسازی دین شده است - آثار مرجعی همچون دایرةالمعارف کاتولیک وجود دارد که در روش و محتوا کاملاً متمایز از دایرةالمعارف بریتانیکا است، که اگر در آن بخواهید - برای نمونه - مطلبی درباره سنت توماس آکویناس بخوانید، از منظر یک کاتولیک قابل درک خواهد بود. ما به پژوهش‌های اسلامی نیاز داریم که اصالتاً اسلامی باشند

و افتراق دو دایرةالمعارف قرآنی به زبان انگلیسی بپردازیم. مدخل‌های A تا Bea در هر دو دایرةالمعارف برای این مقایسه انتخاب شده‌اند.

۱. مدخل‌های مشترک و غیرمشترک

تعداد مدخل‌های دایرةالمعارف قرآن ۶۹ مدخل و مدخل‌های دایرةالمعارف جامع قرآن ۴۷ مدخل است. چنانکه گفتیم در این شمارش، تنها مدخل‌های دارای مقاله مورد نظر بوده و مدخل‌های ارجاعی در این محاسبه جایی ندارند. در نگاه نخست چنین به نظر می‌رسد که شمار مدخل‌های دایرةالمعارف قرآن به‌طور قابل ملاحظه‌ای - ۲۲ مدخل - بیشتر است. در اینجا نگاه مقایسه‌ای دقیق‌تری به این مدخل‌ها خواهیم داشت. دو جدول وضعیت مدخل‌های مشترک و غیرمشترک را نشان می‌دهد.

درباره مدخل‌های غیرمشترک ذکر چند نکته لازم است:

بخش قابل توجهی از این مدخل‌ها - بویژه مدخل‌های مختص دایرةالمعارف قرآن - با عنوانی دیگر در دایرةالمعارف جامع قرآن البته خارج از محدوده الفبایی A-Bea آمده است. برای نمونه مدخل «Aaron» در دایرةالمعارف قرآن، در دایرةالمعارف جامع قرآن ذیل مدخل «Harun (Aaron)» در مجلد سوم آمده است. مدخل «Abraham» نمونه دیگری است که در دایرةالمعارف جامع قرآن تحت عنوان «Ibrahim»

- نه آنکه فقط از سوی محققانی با اسامی اسلامی تدوین شده باشند - و در عین حال به موضوع محوری اسلام، کتاب مقدس آن، احکام، الهیات، فلسفه و جز آن بپردازند. دایرةالمعارف جامع قرآن، سهم بسیار مهمی برای دستیابی به آن هدف ستودنی داشته و کاملاً ضروری است. و به همین دلیل باید به همه کسانی که در این پروژه درگیر بوده‌اند تبریک گفت. این مجموعه به‌زودی در هر کتابخانه در غرب [در دسترس] خواهد بود، به طوری که اگر کسی بخواهد درباره تفسیر مطالعه کند، نه تنها نیازی به مراجعه به تفسیر غربی از روایات تفسیری اسلامی نخواهد داشت بلکه به تفسیری از منظر اسلامی مراجعه خواهد کرد. این مجموعه، خدمتی بزرگ به اسلام، مطالعات اسلامی در غرب، و مطالعات تطبیقی ادیان در آینده است.»

او در یادداشتی دیگر می‌نویسد:

«از زمان تولد شرق‌شناسی در غرب، آثار بی‌شماری به زبان‌های غربی مبتنی بر جهان‌بینی و روش‌شناسی برآمده از عقل‌گرایی و سکولاریسم روشنفکری تولید شده است که از تاریخ‌نگاری سده نوزدهم میلادی و تئوری‌های زبان‌شناسی و معنایی از مکاتب مختلف فلسفه غرب سده بیستم نشأت گرفته است. آنچه تقریباً همه این مطالعات را - با وجود تفاوت رویکردها - در غرب به یکدیگر پیوند می‌دهد، فقدان جلوه «قدسی» قرآن است که به عنوان موضوع مطالعه

تطبیقی بیشتر می‌توان دربارهٔ مدخل‌هایی که در بدو امر غیرمستترک به نظر می‌رسند اظهار نظر دقیق‌تری ارائه داد. همچنانکه مظفر اقبال در مقاله انتقادی خود دربارهٔ دایرةالمعارف قرآن متذکر شده، برخی مدخل‌های این دایرةالمعارف به دلایلی چون بی‌ارتباطی مطلق یا ارتباط کم با خود قرآن اهمیت چندانی نداشته‌اند. مدخل‌هایی مانند «African Americans» (سیاهپوستان آمریکا)، «African Literature» (قرآن و ادبیات آفریقا)، «Ahmadiyya» (فرقهٔ احمدیه یا قادیانه)، «Bahais» (بهاییان و قرآن) و «Barelwis» (بریلویان، فرقه‌ای آسیایی در جنوب آسیا) را می‌توان از دست برشمرد. برخی مدخل‌ها نتیجه و برآیند یک دیدگاه تفسیری است و مستقیماً مورد اشاره خود آیات قرآن نیست. نمونهٔ آشکار آن مدخل «Alexander» (اسکندر مقدونی) است که بر اساس یک دیدگاه تفسیری، همان «ذو القرنین» مورد اشاره قرآن کریم است.^{۴۶} به نظر، شیوهٔ مدخل‌گزینی در دایرةالمعارف قرآن و لزوم استفاده از معادل‌های انگلیسی سبب وجود این مدخل در این مجموعه شده است. در حالیکه، مناسب‌تر آن بود که ذیل مدخلی مشابه عبارت قرآنی به همهٔ دیدگاه‌های تفسیری از جمله این‌همانی ذو القرنین و اسکندر اشاره می‌شد.

۲. عنوان‌گزینی مدخل‌ها

چنانکه گفته شد، شیوهٔ انتخاب عناوین مدخل‌ها در

بهره‌مندی از حداکثر نویسندگان متخصص و فعال در حوزهٔ علمی خاص است.

در حالیکه، همهٔ ۴۷ مدخل دایرةالمعارف جامع قرآن را تنها ۱۰ نفر تألیف کرده‌اند که مواردی از آنها نیز به‌طور مشترک تدوین شده‌اند. در زیر نام نویسندگان این ۴۷ مدخل مجلد نخست به همراه شرح‌حال مختصری از هر یک آمده است. شماره‌های مقابل هر نام، به عنوان مدخلی که او تدوین کرده - در فهرست مدخل‌های جلد اول در بالا - اشاره دارد:

جبریل فؤاد حداد؛^{۴۵} مدخل‌های «احمد (ع)»، «استطاعت»، «خانه»، «سنخ»، «زهد»، «فرشته»، «حیوانات»، «مبهمات»، «رژه»، «کشتی نوح»، «سلطه»، «غیبت»، «بدر»، «برزخ» و «اسمای حسنی».

زکریا الخطیب؛ مدخل «غسل».

سُهیل لاهر؛^{۴۱} مدخل‌های «عاد» و «نصیحت».

عاصم رشید؛ مدخل «صداقت».

عاصم علی رشید؛ مدخل «زنا» (مشترک با محمد عمر).

فاطمه احمد شاه؛ مدخل‌های «خشم»، «ضالالت» و «بُخل».

محمد عمر؛ مدخل «زنا» (مشترک با عاصم علی رشید)، «عربی» (مشترک با بسیط کریم اقبال).

محمد مُشتاق؛ مدخل «عهد».

مظفر اقبال؛ در برخی مدخل‌ها نام مظفر اقبال در کنار نام

دایرةالمعارف قرآن چنین است که معادل انگلیسی واژگان و مفاهیم قرآنی در جایگاه «عنوان مدخل» آمده است. برای نمونه مدخل «سنخ» در این دایرةالمعارف ذیل معادل انگلیسی آن یعنی «Abrogation» جای گرفته است. توجیه دست‌اندرکاران این مجموعه برای انتخاب این شیوهٔ مدخل‌گزینی تولید دایرةالمعارفی مناسب برای مخاطب انگلیسی‌زبان و سهولت مراجعه و استفاده از آن بوده است. امری که - چنانکه گفتیم - مظفر اقبال به عنوان اشکالی از آن یاد کرده است. از این رو در دایرةالمعارف جامع قرآن (IEQ)، عنوان هر مدخل شامل معادل انگلیسی و شکل عربی آن مطابق با آوانگاری انگلیسی داخل پُرانتز می‌آید. برای نمونه مدخل «سنخ» در این دایرةالمعارف تحت این عنوان آمده است: (Abrogation) (naskh).

۳. تعداد مؤلفان و تعداد مدخل‌های هر کدام

از مجموعه ۵۸ نویسنده‌ای که در نگارش ۶۹ مدخل A-Bea دایرةالمعارف قرآن (EQ) همکاری داشته‌اند تنها آندرو ربیین (با ۴ مدخل)، جان رنارد (با ۲ مدخل)، لی کینبرگ (با ۲ مدخل)، مونا زکی (با ۲ مدخل)، گوردین دانیل نیوبی (با ۲ مقاله)، رثیف ژرژ خوری (با ۳ مقاله) و رثوون فایرستن (با ۳ مقاله) را می‌توان یافت که بیش از یک مدخل نوشته‌اند. دلیل شمار بالای نویسندگان همکار با این دایرةالمعارف، رعایت شیوهٔ مرسوم دانشنامه‌نگاری یعنی توجه به تخصص مؤلفان و

نصیر احمد به عنوان نویسندهٔ مدخل درج شده است. مدخل‌های «الله» (مشترک)، «ابوبکر»، «ابو لهب»، «اکتساب» (مشترک)، «آدم (ع)» (مشترک)، «پذیرش» (مشترک)، «تعدی» (مشترک)، «زراعت» (مشترک)، «علقه»، «انصار»، «قدر» (مشترک)، «مسجد الأقصى» (مشترک)، «عرفات»، «حکمیت» (مشترک)، «ورید»، «اتم ذره»، «خشیه الله» (مشترک)، «ایوب (ع)»، «آرز»، «بابل»، «بغل» و «بسمله» (مشترک).

نصیر احمد (همهٔ موارد مشترک با مظفر اقبال)؛ مدخل‌های «الله»، «اکتساب»، «آدم (ع)»، «پذیرش»، «تعدی»، «زراعت»، «قدر»، «مسجد الأقصى»، «حکمیت»، «خشیه الله».

۴. چگونگی آغاز مدخل‌ها

در دایرةالمعارف جامع قرآن، نمای کلی (Outline) تفصیلی از مباحث مدخل در آغاز ارائه شده که در شیوهٔ دانشنامه‌نگاری مرسوم و متداول نیست، بلکه خود موجب افزایش تعداد واژگان مدخل شده و هیچ گونه اطلاعات خاص دانشنامه‌ای در بر ندارد. ارائهٔ چنین نمای کلی، به سان الگویی ساختاری - محتوایی ثابت در آغاز مدخل‌های سه‌گانهٔ «خاص»، «بزرگ» و «متوسط» وجود دارد.^{۴۲} نمونه‌ای از این شمای کلی که در آغاز مدخل «Allah» آمده چنین است:

این مقاله متشکل از بخش‌های زیر است: ۱. معانی و کاربردها؛ ۲. ریشه‌شناسی؛ ۳. باور به «الله تعالی» واجب است؛

iv. شناخت الله تعالى (معرفة الله تعالى)؛ I. قرآن و وجود خدا (وجود الله)؛ قرآن خود گواه الله تعالى است، علم به وجود الله تعالى فطری است، دلایل وجود او از افعال الهی، شواهدی برای وجود او در آثار عقلی، دیدگاه فلاسفه درباره وجود او، طریقه صفیان؛ II. اوصاف او، تنزیه او، او اول و آخر است، قائم به ذاتی او، سخن گفتن الله تعالى (کلام الله تعالى)؛ III. دیدن الله تعالى (رؤية الله تعالى)؛ IV. جدول متون و تفاسیر منتخب؛ V. منابع. نمونه‌ای دیگر از آن را می‌توان در مدخل «Angels» (فرشتگان) مشاهده کرد:

این مقاله بخش‌های زیر را شامل می‌شود: I. معانی؛ ii. عقیده؛ iii. ملائک در باور جاهلیت و یهودی- مسیحی؛ iv. اوصاف فرشتگان؛ v. کارکردهای آنها؛ vi. دوست‌نداشتنی‌های آنها؛ vii. کمال و برتری آنها بر پیامبران؛ viii. فرشتگان مشهور؛ ix. نام و شیوه کار فرشته مرگ؛ x. ارتباط پیامبر [اسلام] با فرشتگان؛ xi. هبوط فرشتگان؛ xii. تفاسیر گمراهانه؛ xiii. منابع.

۵. شیوه آدرس‌دهی (به قرآن و سایر منابع)

خانم مک اولیف در مقدمه خود بر دایرةالمعارف قرآن، شیوه حاکم در ذکر آدرس به منابع بویژه آیات قرآن چنین را اینگونه بازگو کرده است:

ارجاع به منابع اصلی و فرعی در متن مقاله‌ها کمک زیادی به محققان رشته مطالعات اسلامی خواهد کرد تا پژوهش‌های مفصل‌تری درباره موضوعات مطرح شده در این اثر انجام دهند. در ارجاع به قرآن، برخلاف روش رایج میان مسلمانان که معمولاً از نام سوره و شماره آیه استفاده می‌کنند (مثلاً کهف: ۳۷)، برای مراعات و تسهیل کار افراد ناآشنا با نام سوره‌ها، روش متداول در نوشته‌های غربی یعنی ذکر شماره سوره و آیه به کار رفته است (مثلاً ۱۸: ۳۷). شماره آیات بر اساس نسخه ۱۹۲۴ قاهره است که در حال حاضر نسخه معیار به حساب می‌آید. بیشتر ترجمه‌های رایج انگلیسی قرآن از این شماره‌گذاری پیروی می‌کنند. یکی از استثناهای مهم ترجمه آرتور آربری است؛ این ترجمه مطابق شماره‌گذاری نسخه گوستاو فلوگل (۱۸۳۴) است که با نسخه قاهره در شماره آیات اختلاف دارد.^{۵۳}

در شیوه‌نامه تدوین مقالات این دایرةالمعارف هیچ ترجمه خاصی برای استفاده از متن قرآن کریم مشخص نشده است، از این رو نویسندگان مختارند که از ترجمه‌ای مناسب و قابل دسترس بهره ببرند یا خود آیات مورد استفاده را به انگلیسی ترجمه کنند.

در شیوه‌نامه دایرةالمعارف جامع قرآن نیز روش آدرس به قرآن همانند شیوه دایرةالمعارف قرآن است. در اینجا نیز هیچ ترجمه خاصی از قرآن معین نشده و درست همانند دایرةالمعارف قرآن، به نویسندگان برگردان آیات قرآن آزادی عمل داده شده است.^{۵۴} شیوه ارجاع به متن تفاسیر نیز در این دایرةالمعارف بدین گونه است: «نام مؤلف، عنوان تفسیر، ذیل شماره سوره: شماره آیه (آیات)» برای نمونه:

فرشتگان، بندگان گرامی هستند (ق ۲۱: ۲۶) متّصف

به کمالاتی که آنها را «گرامی‌ترین مخلوقات خداوند نزد او» (زمخشری، کشف، ذیل ق ۴۳: ۱۹) ساخته است.

شیوه ارجاع به احادیث نیز در این مجموعه بدین گونه است: «مؤلف، عنوان اثر، نام کتاب [= بخش]، نام باب». گفتنی است که این شیوه در خصوص همه آثار حدیثی - به جز صحیحین که عنوان آنها ذکر نمی‌شود - یکسان است، برای نمونه «ترمذی، سنن، [کتاب] البرّ و الصلاة، [باب] ما جاء فی الغیبة»، «بخاری، الإستهذان، بدء السّلام».^{۵۶}

تفاوت آشکار دیگری که در بهره‌گیری از منابع میان این دو دایرةالمعارف به چشم می‌خورد، نقل قول مستقیم و در مواردی طولانی در دایرةالمعارف جامع قرآن است، امری که در الگوی دانشنامه‌نگاری روش متداولی نیست. برای نمونه، در مدخل «Allah» نزدیک به دو ستون نقل مستقیم عبارات عبدالله بن عمر بیضاوی (م ۸۳ق) از تفسیرش در واژه‌شناسی لفظ «الله» آمده است. نمونه دیگر، نقل مستقیم عبارات کتاب مدارج السالکین ابن قیم جوزیه (م ۵۹۷ق) در یک ستون و نیم در بخش «ابعاد روحانی» (God and his attributes) در مدخل «Awe of Allah» (خشیه الله) است. این شیوه در مدخل‌های دیگر نیز کمابیش وجود دارد.

نکته جالب توجه درباره شیوه آدرس‌دهی در دایرةالمعارف جامع قرآن روش خاص آن در ارجاع‌های متقابل مدخل‌ها (cross-references) است، شیوه‌ای اندک متفاوت از آنچه در دایرةالمعارف قرآن دیده می‌شود. در دایرةالمعارف قرآن، چنین ارجاعاتی درون متن بوده و با عبارت «see» داخل پرانتز از متن اصلی متمایز شده است.^{۵۷} اما در دایرةالمعارف جامع قرآن علاوه بر این روش، شیوه دیگری نیز وجود دارد که کمتر در نگارش متون دانشنامه‌ای به چشم می‌خورد. در این روش جدید، مدخل‌های مرتبط با عنوان مدخل مورد بحث تحت عنوان «Also see» (نیز نک) در پایان و پس از ذکر منابع (Bibliography) درج می‌گردد. وظیفه معرفی مدخل‌های مرتبط بر عهده نویسنده مدخل است.^{۵۸} برای نمونه ذیل مدخل «Adam, peace be upon him» (آدم) مدخل‌های زیر

نیز به عنوان مدخل‌های مرتبط با آن اشاره شده‌اند:^{۵۹}
See Also: ABROGATION; BOUNDARIES OF Allah; INJUSTICE; JIHAD; JUSTICE; LEGALPUNISHMENTS; MU'IKAM AND MUTASHABIH VERSES; OPPRESSION; PRISONERS OF WAR; REWARDANDPUNISHMENT; WAR.

۶. منابع پایانی

ذکر منابع پایانی مقالات در دو دایرةالمعارف اندکی متفاوت از یکدیگر است. در دایرةالمعارف قرآن، این منابع به دو دسته «منابع اصلی» (Primary) و «منابع فرعی» (Secondary) تقسیم می‌شوند. گاه هر یک از این دو بخش، تنها یک یا چند منبع محدود را شامل می‌شود. برای نمونه، سیره رسول الله ابن اسحاق (م ۱۵۱ق) تنها منبع اصلی مورد اشاره در مدخل «God and his attributes» است. برخلاف آن، در دایرةالمعارف جامع قرآن چنین تقسیم‌بندی در منابع پایانی مدخل‌ها مشاهده

نمی‌شود.

در پایان گفتنی است که ارزیابی دقیق‌تر محتوایی میان این دو دایرةالمعارف قرآن را می‌توان با مقایسه درون‌مایه چند مدخل مشترک و مهم از آنها به بحث گذارد که به دلیل عدم دسترسی به این مواد در زمان نگارش این مقاله، چنین مقایسه‌ای ممکن نبود.^۶

۱. برای پیشینه دایرةالمعارف‌نویسی قرآنی نکه رضائی اصفهانی، محمد علی، «بررسی دایرةالمعارف قرآن لایدن»، دو فصلنامه قرآن پژوهی خاورشناسان، پاییز و زمستان ۱۳۸۵ش، ۱، ص ۴۵-۴۷. نیز نکه معینی، محسن، «قرآن در دایرةالمعارف‌ها و دایرةالمعارف‌های قرآنی» در شماره حاضر مجله کتاب ماه دین.

۲. برای فهرستی از آثار خاورشناسان درباره قرآن نکه بخش سوم (سوم: منابع لاتین) در مقاله رضایی، حسن‌رضا، «منبع شناسی قرآن و مستشرقان»، به آدرس زیر:

http://www.quran-journal.com/orientalist/index.php?option=com_content&view=article&id=۷۳&catid=۴۱&lang=fa (آخرین تاریخ مشاهده ۱۳۹۲/۴/۲۹).

۳. درباره دایرةالمعارف قرآن (EQ) نکه کریمی‌نیا، مرتضی، «دایرةالمعارف قرآن به انگلیسی»، گلستان قرآن، آبان ۱۳۸۰، ش ۸۶، ص ۳۵-۳۶؛ کریمی‌نیا، مرتضی، «کتابشناسی مقالات قرآنی به زبانهای اروپایی، ۲۰۰۴-۲۰۰۰»، گلستان قرآن، آبان ۱۳۸۳، ش ۱۹۰، ص ۳۱-۳۲.

گفتنی است که دایرةالمعارف قرآن کریم (EQ) با نقدهایی روبرو شده است که برخی از آنها به روش و برخی دیگر محتوای مدخل‌های آن توجه دارند. برای مقالاتی در معرفی و نقد دایرةالمعارف قرآن (EQ) نکه اسکندرو، محمدجواد، «معرفی و نقد دایرةالمعارف قرآن لیدن»، قیسات، پاییز ۱۳۸۲، ش ۲۹، ص ۲۶۷ - ۲۸۵؛ بهار دوست، علیرضا، «انتشار جلد سوم دایرةالمعارف قرآن (EQ)»، کتاب ماه دین، آبان ۱۳۸۲ش، شماره پیاپی ۷۳، ص ۵۱ - ۵۳؛ کریمی‌نیا، «آشنایی با دایرةالمعارف قرآن»، ص ۵۶ - ۳۰؛ رضایی اصفهانی، محمدعلی، «مقایسه و نقد دایرةالمعارف‌های قرآنی معاصر»، پژوهش و حوزه، پاییز و زمستان ۱۳۸۳ش، ش ۱۹ و ۲۰، ص ۱۹۰-۲۱۷؛ همو، «بررسی دایرةالمعارف قرآن لایدن»، دو فصلنامه قرآن پژوهی خاورشناسان، پاییز و زمستان ۱۳۸۵ش، ش ۱، ص ۴۳-۷۰؛ زمانی، محمد حسن، «نقدی بر دایرةالمعارف قرآن لیدن»، پژوهش‌های فلسفی کلامی (دانشگاه قم)، پاییز و زمستان ۱۳۸۲ش، ش ۱۷ - ۱۸، ص ۷۵-۱۰۴.

در شماره‌های مختلف دو فصلنامه قرآن‌پژوهی خاورشناسان برخی مقالات دایرةالمعارف قرآن (EQ) ترجمه و نقد شده است. برای نمونه نکه بُنبل، «حدیث و قرآن»، ترجمه سید حسین علوی، ناقد: علی نصیری، قرآن‌پژوهی خاورشناسان، ش ۳، پاییز و زمستان ۱۳۸۶ش، ص ۱۰۳-۱۵۲؛ وائل خلاق، «فقه و قرآن»، ترجمه سید حسین علوی، ناقد: محمد فاکرمبیدی، قرآن‌پژوهی خاورشناسان، ش ۳، پاییز و زمستان ۱۳۸۶ش، ص ۱۵۳-۱۹۰؛ حقانی، سکینه و اسکندرو، محمد جواد، «بررسی مسوله تحریف قرآن در دایرةالمعارف قرآن لایدن»، قرآن‌پژوهی خاورشناسان، ش ۵، پاییز و زمستان ۱۳۸۷ش، ص ۳۹-۴۸؛ نوشین، مریم و اسکندرو، محمد جواد، «بررسی و نقد مقاله زنان و قرآن»، قرآن‌پژوهی خاورشناسان، ش ۵، پاییز و زمستان ۱۳۸۷ش، ص ۹۶-۱۲۰؛ رستم‌نژاد، مهدی و موسوی مقدم، سید محمد، «بررسی دومقاله «اقتصاد» و «علم اقتصاد» در دایرةالمعارف قرآن لیدن»، قرآن‌پژوهی خاورشناسان، ش ۶ بهار و تابستان ۱۳۸۶ش، ص ۷۳-۱۰۴؛ جزار، ماهر، «حور العین»، ترجمه و نقد: زمانی، محمد حسن و حسینی، سرور، قرآن‌پژوهی خاورشناسان، ش ۶ بهار و تابستان ۱۳۸۶ش، ص ۱۶۳-۱۸۰؛ مرادخانی، احمد، «نقد و بررسی مقاله جهاد از دایرةالمعارف قرآن لیدن»، قرآن‌پژوهی خاورشناسان، ش ۸، بهار و تابستان ۱۳۸۹ش،

مدخل‌های مشترک		
با عنوان متفاوت		با عنوان همسان
IEQ	EQ	
Ādam	Adam and eve	Abrogation
Agriculture	Agriculture and vegetation	Abstinence
Animals	Animal life	Abū bakr
Arabic	Arabic language	Abū lahab
	Arabic script	
Avarice and greed	Avarice	‘Ād
Ayyūb	Ayyūb job	Adultery and fornication
Babil (babylong babil)	Babylon	Almsgiving
Ba'l (baalg ba'l)	Baal	Angel
		Anger
		Apostasy
		Aqsa mosque
		‘arafat
		Arbitration
		Ark
		Artery and vein
		Astray
		Authority
		Āzar
		Badr
		Barzakh
		Basmala

ص ۶۵-۱۰۰؛ اسکندرو، محمد جواد و پوران، حسین، «نقد و بررسی مقاله «کیهان‌شناسی» دایرةالمعارف لایدن»، قرآن‌پژوهی خاورشناسان، ش ۸، بهار و تابستان ۱۳۸۹ش، ص ۱۰۱-۱۲۶؛ خداپرست، زهرا، «نقد و بررسی مقاله «تورات» در دایرةالمعارف قرآن لیدن»، قرآن‌پژوهی خاورشناسان، ش ۸، بهار و تابستان ۱۳۸۹ش، ص ۱۴۵-۱۷۴؛ معارف، مجید و اعتصامی، سمیه سادات، «بررسی مقاله محمد (ص)»، قرآن‌پژوهی خاورشناسان، ش ۹، پاییز و زمستان ۱۳۸۹ش، ص ۱۱-۴۴؛ علوی‌مهر، حسین و تقی‌پور، حسین، «بررسی مقاله «اصحاب پیامبر (ص)»، قرآن‌پژوهی خاورشناسان، ش ۹، پاییز و زمستان ۱۳۸۹ش، ص ۹۷-۱۱۸؛ کریمی، محمود و همکاران، «نقد مقاله «تشیع و قرآن» بار آشر در دایرةالمعارف قرآن لیدن»، مطالعات قرآن و حدیث (دانشگاه امام صادق علیه السلام)، تابستان ۱۳۹۱ش، ش ۱۰، ص ۱۰۳-۱۳۸.

علاوه بر نقد مستقیم برخی مدخل‌های دایرةالمعارف قرآن، در شماری مقالات دیگر بعضی دیدگاه‌های منعکس شده در این مجموعه نیز نقد شده است. برای نمونه نکه اسکندرو، محمد جواد، «نقد و بررسی کاربرد واژه «کتاب» در آیات قرآن از نگاه مستشرقان»، قرآن‌پژوهی خاورشناسان، ش ۲، بهار و تابستان ۱۳۸۶ش، ص ۱۳۷-۱۵۶. در این مقاله، دیدگاهی خاورشناسان مختلف از جمله دانیال مادپگان - مؤلف مدخلی در این باره در دایرةالمعارف قرآن - به نقد گذاشته شده است.

4. IEQ.preface, p. xiv.

۱۱. برای فهرستی از آثار دکتر مظفر اقبال نکه:
<http://www.cis-ca.org/muzaffar/publications-13.pdf> (30/4/1392) (آخرین تاریخ مشاهده)

۱۲. او در یک اظهار نظر کلی درباره دایرةالمعارف اسلام (EI) و دایرةالمعارف قرآن (EQ) می‌نویسد: «دایرةالمعارف قرآن» توسط انتشارات آکادمیک بریل به چاپ رسیده است؛ ناشری که به حمایت از نوع خاصی از خاورشناسی معروف است. در نسب‌شناسی آکادمیک «دایرةالمعارف قرآن» می‌توان به روشنی کتاب معروف «دایرةالمعارف اسلام» را یافت که برای اولین بار توسط بریل در سال ۱۹۰۷ به چاپ رسید و چاپ دوم آن پس از تجدید نظر همراه با انتشار جلد یازدهم در سال ۲۰۰۲ تکمیل شد. بخشی از مخارج «دایرةالمعارف قرآن» توسط کمک هزینه‌های حامیان بلندآوازه خاورشناسی همچون Research Tools Program of the National Endowment for the Humanities فدرال دولت ایالات متحده آمریکا، «بریتیش آکادمی» و «مؤسسه خاورشناسی لیدن» تأمین شد. «دایرةالمعارف اسلام» و «دایرةالمعارف قرآن» هر دو از یک نوع سنت خاص دانش اسلامی - غربی برخاسته‌اند، هر دو از روش‌های تحقیقی یکسان پیروی می‌کنند، هر دو از فرضیاتی یک‌گونه پیرامون اسلام و کتاب آسمانی آن پیروی می‌کنند و بسیاری از همکاران «دایرةالمعارف اسلام» جزو نویسندگان «دایرةالمعارف قرآن» هستند. چند سال پیش زمانی که از سی‌ای باسورث (Bosworth) یکی از ویراستاران «دایرةالمعارف اسلام» پرسیدند چرا از دانشمندان مسلمان - حتی آنان که در مؤسسات غربی آموزش دیده‌اند - برای مشارکت در مقالات اصلی دایرةالمعارف (مانند قرآن، حدیث، جهاد و غیره) دعوت نکردید، پاسخ داد: «چون این کار به قلم غربی‌ها و برای غربی‌ها نوشته شده است». این نقل قول جالب ... می‌تواند طبیعت «تنوعی» را که سرویراستار «دایرةالمعارف قرآن» مدعی است و نیز علت تولید این کار را توضیح دهد. نکه:

برای دسترسی به مقدمه دایرةالمعارف جامع قرآن (IEQ) رکه:
 5. University of Saskatchewan.
 ۶ بنا بر فهرستی که خود در سایت مرکز «اسلام و علم» منتشر ساخته آثار تخصصی وی در رشته شیمی عبارتند از:
 Scientific Research Papers; J. Chem. Soc. Pak, Vol.3, No.3, 1981; J. Organomet. Chem., 231 (1982) 151; J. Organomet. Chem., 288 (1985) 89; J. Organomet. Chem., 302 (1986) 307.
 نکه:
<http://www.cis-ca.org/muzaffar/publications-13.pdf> (30/4/1392) (آخرین تاریخ مشاهده)
 7. Center of Islam and Science
 8. Islam and Science. Aldershot: Ashgate, 2002. Repr. as Islam and Science: Explorations in the Fundamental Questions of the Islam and Science Discourse. Lahore: Suheyl Academy, 2004.
 این اثر به قلم سرکار خانم فرشته ناصری و آقای علی آخشینی در بنیاد پژوهش‌های اسلامی وابسته به آستان قدس رضوی به فارسی ترجمه و در سال ۱۳۸۹ش منتشر شده است. مؤلف در این کتاب، به طور کلی با به تصویر کشیدن بخشی از تاریخ پر فراز و نشیب تمدن و فرهنگ اسلامی و برشمردن دلایل شکوفایی و انحطاط آن، همچنین پردازش به علل ضعف و قوت علمی مسلمانان در ادوار مختلف تاریخی، رهیافتی روشن برای احیای خیزش علمی جهان اسلام، ترسیم می‌نماید.
 ۹. این اثر مشتمل بر مجموعه مقالاتی است که مظفر اقبال به همراه تد پیترز و سید نعمان الحق تدوین کرده است. کتاب را جواد قاسمی به فارسی برگردان و انتشارات بنیاد پژوهش‌های اسلامی وابسته به آستان قدس

Iqbal, "The Qur'an, Orientalism, and the Encyclopaedia of the Qur'an", pp. 41-42.
 ۱۳. برای ترجمه این مقاله نکه: اقبال، مظفر، «خاورشناسی و دایرةالمعارف قرآن لیدن»، دو فصلنامه تخصصی قرآن پژوهی خاورشناسان، بهار و تابستان ۱۳۸۸ش، ش ۶ ص ۱۱-۳۰.
 14. Iqbal, "The Qur'an, Orientalism, and the Encyclopaedia of the Qur'an", pp. 7-8.
 15. Journal of Islam and Science.
 16. Integrated Encyclopedia of the Qur'an: IEQ.
 17. Iqbal, "The Qur'an, Orientalism, and the Encyclopaedia of the Qur'an", pp. 19-20.
 ۱۸. اقبال معتقد است که انتخاب نویسندگان مدخل‌های دایرةالمعارف قرآن نه اتفاقی و تصادفی است، بلکه قرابت فکری نویسندگان به سرویراستار ملاک انتخاب آنهاست. نکه:
 Iqbal, "The Qur'an, Orientalism, and the Encyclopaedia of the Qur'an", p. 11-12.
 19. Iqbal, "The Qur'an, Orientalism, and the Encyclopaedia of the Qur'an", p. 12.
 بیشتر سخن سرویراستار دایرةالمعارف قرآن (EQ) در شیوه انتخاب عناوین مدخل‌ها گذشت که به سبب سهولت دستیابی مخاطبان انگلیسی زبان - ناآشنا یا کم‌آشنا با زبان عربی - به مدخل‌ها از معادل انگلیسی اصطلاحات استفاده شده است. بر این اساس انتظار می‌رود در این دایرةالمعارف مدخلی تحت عنوان «الله» مشاهده نشود، بلکه باید به سراغ مدخلی با عنوان «God» یا ترکیب‌هایی از آن رفت. عنوان مدخلی که در این دایرةالمعارف وجود دارد تحت این عنوان آمده است: «God and his»

رضوی در سال ۱۳۹۱ش منتشر کرده است.
 10. Seyyed Hossein Nasr and Muzaffar Iqbal: Islam, Science, Muslims, and Technology: Seyyed Hossein Nasr in Conversation with Muzaffar Iqbal. Sherwood Park: Al-Qalam Publishing * Selanor: Islamic Book Trust 2007.
 از نظر ساختار، کتاب به هفت فصل تقسیم شده است که در سه بخش مرتبط قرار دارند. کتاب، حول محور رابطه بین اسلام، علم، مسلمانان، و تکنولوژی پژوهش می‌کند. بخش‌های کتاب به نحوی آراسته شده‌اند که توجه خواننده را به بخش میانی معطوف سازند، که شامل چهار مکالمه به سبک مصاحبه بین نصر و اقبال است که ابتدا در مجله اسلام و علم چاپ شد اما شکل کامل و اصلاح‌شده‌اش در اینجا انتشار یافته است. پیش از این مکالمات، دو فصل آغازین کتاب قرار دارند: اولی مربوط است به مظفر اقبال، دیگر پژوهشگر برجسته اسلام و علم، که کمابیش به زمینه تاریخی آنها می‌پردازد؛ دومی اثر نصر است با عنوان «جهان بمثابه موضوع مطالعات علمی» که زمینه یا چارچوب کیهان‌شناسانه و متافیزیکی آنها را در نظر دارد. در پی آنها مکالماتی با عنوان «دیدگاه اسلامی و علم مدرن» می‌آیند که شامل متن نطقی است که نصر در یک کنفرانس بین‌المللی درباره علم در سیاست اسلامی در اسلام‌آباد به سال ۱۹۹۵ میلادی ایراد کرده است؛ فرصتی که نصر و اقبال را برای اولین بار با یکدیگر روبرو ساخته است.
 این اثر با دو ترجمه متفاوت به فارسی برگردان شده است. یکی ترجمه‌ای است که آقای سید امیرحسین اصغری تحت عنوان اسلام، علم، مسلمانان و فناوری از آن ارائه کرده و انتشارات اطلاعات آن را در سال ۱۳۹۰ش منتشر نموده است، و دیگری ترجمه‌ای است که آقایان مهدی کفایی و حسین کرمی انجام داده‌اند و انتشارات دانشگاه صنعتی امیر کبیر در سال ۱۳۹۱ش آن را روانه بازار نشر کرده است.

Attributes».

مظفر اقبال گزارشی کوتاه از تفکرات خود بر دایرةالمعارف قرآن (EQ) را در سخنرانی خود در جمع محققان بنیاد پژوهش‌های اسلامی ارائه کرده است. نکته قاسمی، جواد، «مطالعات اخیر در زمینه قرآن در غرب: جهت گیری ها و گرایش ها - گزارشی از سخنرانی پروفیسور مظفر اقبال»، مجله مشکوة، بهار ۱۳۹۱ش، ص ۱۱۴، ۱۲۷-۱۳۱.

20. IEQ.preface, p. xviii.

۲۱. دکتر مظفر اقبال از انتشار نخستین مجلد آن در ژانویه ۲۰۱۳ و دومین مجلد آن در سال ۲۰۱۵ میلادی خبر داده است. نکته شماره ۲۱ (در بخش Books Authored, Edited, and Translated) و بخش «Works in Progress» در فهرست آثار وی به نشانی زیر:

<http://www.cis-ca.org/muzaffar/publications-13.pdf>

22. IEQ, preface, pp. xi-xiii.

23. IEQ, preface, pp. xiii-xiv.

24. IEQ, preface, pp. xviii.

نیز نکته شیوه‌نامه، ص ۲ در

<http://www.iequran.com/pdf/Author-Guide-lines.pdf>

۲۵. برای این نسخه‌ها رک:

<http://www.iequran.com/project/intro.php?id=en>

26. <http://www.iequran.com/project/contribute.php>

۲۷. برای این دستورالعمل رک:

در سال ۲۰۰۸ تحصیلات خود را در فقه و افتا و نیز بانکداری اسلامی در کراچی پاکستان ادامه داد. درباره وی نک:

<http://www.iequran.com/about.php>

۳۱. وی کارشناسی خود را در رشته فلسفه (نظریه تحلیلی) از دانشگاه آلبرتا (University of Alberta) و مدرک کارشناسی ارشد خود را در مطالعات ادیان از دانشگاه تورنتو (University of Toronto) دریافت کرد. او همچنین به عنوان دستیار ویراستار با مرکز علوم اسلامی همکاری دارد. درباره وی نک:

<http://www.iequran.com/about.php>

۳۲. وی مسؤول بخش فارسی کتابخانه انگلیسی لندن (British Library) است. او مدرک کارشناسی ارشد خود را در مطالعات خاورشناسی از دانشگاه کمبریج (University of Cambridge) و دکترای تخصصی خود را در رشته ادبیات فارسی از دانشگاه لندن (University of London) دریافت کرد. بیشتر علاقه وی، پژوهش در فهرست‌نگاری و جنبه‌های مختلف مربوط به نسخه‌های خطی اسلامی و نیز ادبیات معنوی اسلامی به زبان‌های فارسی، عربی و ترکی است. درباره وی نک:

<http://www.iequran.com/about.php>

۳۳. وی کارشناسی خود را در سال ۲۰۰۸ میلادی از دانشگاه اسلامی اسلام‌آباد پاکستان دریافت کرد. وی حافظ قرآن است و از مرکز جمعیت علماء الإسلامیه کراچی فارغ التحصیل شده است. درباره وی نک:

<http://www.iequran.com/about.php>

۳۴. درباره هر یک از آنها و تخصص علمی‌شان نک:

<http://www.iequran.com/about.php>

۳۵. نکته شیوه‌نامه، ص ۴ در

<http://www.iequran.com/pdf/Author-Guide-lines.pdf>

۳۶. IEQ.preface, pp. xix.

۳۷. در صفحه زیر عنوان همه مدخل‌های جلد نخست دایرةالمعارف جامع قرآن آمده که با کلیک بر روی هر عنوان، توضیح مختصری درباره آن ظاهر می‌شود:

<http://www.iequran.com/project/volume1/entries.php>

38. <http://www.iequran.com/project/volume2/entries.php>

39. <http://www.iequran.com/project/volume3/entries.php>

40. <http://www.iequran.com/project/volume4/entries.php>

41. <http://www.iequran.com/project/volume5/entries.php>

42. <http://www.iequran.com/project/volume6/entries.php>

43. <http://www.iequran.com/project/volume7/index.php>

برای سه مدخل کامل آن شامل «Ahmad, upon him peace» (احمد، علیه السلام)، «Awe of Allah» (خشیه الله) و «Babil» (بابل) نک:

<http://www.iequran.com/project/volume1/fullentries.php>

44. University Professor of Islamic Studies
George Washington University, Washington D.C.

<http://www.iequran.com/pdf/Author-Guide-lines.pdf>

۲۸. وی که ترجمه وی از قرآن کریم به زبان مجاری با تازگی منتشر شده (مجمع الملك فهد القرآن، المدینة المنورة، ۲۰۱۲) در سال ۱۹۸۵ میلادی مسلمان شد. دکترای خود را در سال ۲۰۰۰ از دانشگاه اتوش لورند (Eotvos Lorand; ELTE) بوداپست مجارستان در رشته ادبیات و زبان‌شناسی عربی با دفاع از رساله‌ای در باب دیدگاه‌های ابن تیمیه درباره اسمای حسنی الهی دریافت کرد. به مدت ۱۰ سال در دانشگاه‌های متعدد مجارستان به تدریس پرداخت. به بسیاری از کشورهای اسلامی از جمله مصر و عربستان سعودی مسافرت کرد و در مراکز از آنها مشغول به کار شد. در سال ۲۰۰۰ به عنوان پژوهشگر با مرکز تحقیقاتی ملک فیصل در ریاض عربستان و بعدها با مجمع قرآنی ملک فهد در مدینه برای انتشار قرآن کریم همکاری داشت. علاوه بر قرآن کریم، کتاب ریاض الصالحین ابو زکریا یحیی بن شرف نووی (م ۶۷۶ق) را به زبان مجاری ترجمه کرده است. تحقیقات وی بیش از همه بر علوم قرآنی، سیره نبوی و علوم حدیث متمرکز است. درباره وی نک:

<http://www.iequran.com/about.php>

۲۹. دانشجوی مقطع دکترای علوم اسلامی در ادمونتون کانادا.

۳۰. وی امامت جماعت و رئیس دانشکده عالی مطالعات اسلامی، مسجد Surrey Jamea در کاناداست. او در ادمونتون رشد و نمو کرد و از سال ۱۹۹۲ تا ۱۹۹۶ میلادی در رشته شریعت در اونتاریا تحصیل نمود. تحصیلات عالی خود را در هندوستان و پس از آن در انگلستان ادامه داد. وی متخصص در فقه اسلامی است. او به عنوان استاد حدیث، تفسیر، فقه و ادبیات عرب در جامعه العلوم الإسلامیه اونتاریا مشغول به تدریس است. او در سال ۲۰۰۳ میلادی، موسسه آموزش عالی اسلامی را برای مردان و زنان در شهر مونترال بنیان نهاد.

USA.

45. Hamid Algar, Professor Emeritus of Persian studies Near Eastern Studies, University of California, Berkeley.

46. Professor Andrew Colin Gow, Director of Religious Studies University of Alberta, AB, Canada.

47. Maria M Dakake, Associate Professor George Mason University.

۴۸. برای متن این یادداشت‌ها رک بخش «Endorsements»

در صفحه زیر:

<http://www.iequran.com/project/volume/>

۴۹. الکهف: ۸۳، ۸۶ و ۹۴.

۵۰. وی در سال ۱۹۶۰ میلادی در شهر بیروت (لبنان) در خانواده‌ای سنی به دنیا آمد. او در انگلستان به مدرسه رفت و تحصیلات آکادمیک خود را در مقطع دکتری تخصصی (PhD) رشته ادبیات فرانسه در دانشگاه کلمبیا (ایالات متحده آمریکا) گذراند. به مدت دو سال در دانشگاه ایالتی نیویورک به تدریس پرداخت و پس از آن طی در سال ۱۹۹۷ میلادی به دمشق رفت و تا سال ۲۰۰۶ میلادی به مدت ۹ سال به تحصیل در مطالعات اسلامی همت گماشت. او سپس به برونی مهاجرت کرد و تا به امروز در آنجا رحل اقامت گزید و به نگارش و ترجمه متون عربی کهن اسلامی اشتغال یافت. جبریل فواد حداد در فقه پیرو مذهب شافعی است و دارای تمایلات صوفیانه و پیرو طریقت نقشبندی است. او از جمله شاگردان شیخ هشام کتانی (عالم صوفی لبنانی - آمریکایی) و شیخ ناظم القبرسی (عالم ترکیه‌ای - قبرسی) بشمار می‌رود. وی همچون استادش شیخ کتانی با گرایش‌های سلفی

زبان ترجمه کرده است. درباره وی نکه

http://www.en.wikipedia.org/wiki/Gibril_Haddad; http://www.wikiislam.net/wiki/Gibril_Haddad#cite_note-The_500-1.

۵۱. او اهل کشور زیمبابوه است. در سال ۱۹۹۰ برای تحصیل به آمریکا رفت. در سال ۲۰۰۷ در رشته مطالعات ادیان از دانشگاه بوستون (Boston University) در مقطع کارشناسی ارشد فارغ التحصیل شد. وی هم اکنون مشغول به تحصیل در مقطع دکتری تخصصی در رشته زبان‌ها و تمدن‌های خاورمیانه در دانشگاه هاروارد است. درباره وی نکه

<http://www.isgl.org/announcements/18-importantannouncements/236-suheil-laher-aqiqa-malik-laith-2-15-2013>

۵۲. روشی که در «شیوه‌نامه تألیف» رعایت آن از سوی مؤلفان درباره

این سه نوع مدخل درخواست شده است. نکه شیوه‌نامه، ص ۱ در

<http://www.iequran.com/pdf/Author-Guidelines.pdf>

53. EQ, preface, p. xii.

۵۴. نکه شیوه‌نامه، ص ۴ در

<http://www.iequran.com/pdf/Author-Guidelines.pdf>

۵۵. این حرف که در متن انگلیسی با «Q» مشخص شده اشاره به نخستین حرف واژه «Quran» (قرآن) دارد.

۵۶. نکه شیوه‌نامه، ص ۴-۵ در

<http://www.iequran.com/pdf/Author-Guidelines.pdf>

۵۷. برای نمونه‌هایی از آن نکه ذیل مدخل «God and his

attributes» ج ۱، ص ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹ و جاهای بسیار دیگر.

۵۸. نکه شیوه‌نامه، ص ۸، بخش «VI» در

<http://www.iequran.com/pdf/Author-Guidelines.pdf>

۵۹. نمونه‌های دیگر را نکه مدخل‌های «Aīmad, upon him

peace»، «Agriculture (zirA'ya)»، «Angel(s) (malak, (ma'ika».

۶۰. از میان سه مدخل دایرة‌المعارف جامع قرآن که به صورت

الکترونیکی منتشر شده‌اند («احمد»، «بابل» و «خشية الله»)، تنها مدخل «بابل» مشترک با دایرة‌المعارف قرآن است. اما به سبب کوتاهی این مدخل

در هر دو دایرة‌المعارف و نیز عدم کفایت یک مدخل در مقایسه محتوایی این دو، آن را به زمانی دیگر وامی‌نهیم.

بنیادگرایی مخالفت کرده و فعالیت‌های مراکز اسلامی در غرب را همچون «مخفل اسلامی آمریکای شمالی» (Islamic Circle of North America; ICNA) و «جامعه اسلامی آمریکای شمالی» (Islamic Society of North America; ISNA) و «مجمع جهانی جوانان مسلمان» (World Assembly of Muslim Youth) - وابسته به القاعده - محکوم کرده است.

وی به عنوان «استاد» با تارنماهای اسلامی از جمله «طریقت سنی» (sunnī path) و «حیات اسلام» (living islam) همکاری داشته <http://www.sunnipath.com/about/> (shaykhgibrilhaddad.aspx) و در سال ۲۰۰۹ میلادی در فهرست ۵۰۰ مسلمان اثرگذار در جهان که از سوی مرکز سلطنتی مطالعات استراتژیک (Royal Islamic Strategic Studies Center) در

امان اردن معرفی شد. نکه

<http://www.scribd.com/doc/22652672/The-500-most-influential-Muslims-in-the-world>

وی علاوه بر تألیف کتاب‌هایی به زبان انگلیسی، آثاری را نیز به این

